

आधुनिक भारतीय भाषाहरूमा अभिकर्तात्मक संरचनाको स्थिति

१ बलराम अर्याल

प्रवेश

अभिकर्तात्मक संरचना i.e. Ergative Construction पारिभाषिक शब्दको प्रथम प्रयोग सन् १९२८ मा जर्मन भाषाविद् A. Dirr द्वारा गरिएको पाइन्छ । ए, डिरले आफ्नो कृतिमा ककेससका भाषाहरूको विशेषताको आधारमा त्यहाँ यो पारिभाषिक शब्दावली बन्दी उपयुक्त हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् । तत्पश्चात्का अध्ययन-अनुसन्धानको क्षेत्रमा यस शब्दावलीको प्रयोग युरोपेली भाषिकसाहित्य, (विशेषतः रूसी भाषिक साहित्यमा “करणकारकीय संरचना” वा अभिकर्तात्मक (Agentive); पनि नामाकारण भएको देखिन्छ । पारिभाषिक शब्दको प्रयोगभन्दा विश्लेषणको सारतत्व पक्ष नै महत्वपूर्ण हुने केही दर्शनाधारित धारणा कै प्रतिरोधमा के भन्न सकिन्छ भने विषय-वस्तु र रूप बीच सदा नै द्वन्दात्मक अन्तरसम्बन्ध कायम रहेको हुनु नितान्त आवश्यक छ किनकि विश्लेषणार्थ प्रस्तुत कुनै पनि विषयको सही पहिचानमा विषयवस्तु भित्रका सारत्वको भूमिका जति अहम् महत्वको हुन्छ त्यतिनै निर्णायक भूमिका त्यसको रूप पक्षको रहन्छ । फेरि अर्को उल्लेखनीय कुरा, विषयवस्तुको प्रकटीकरणमा त्यस्मा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दहरूको विश्वव्यापी एकरूपता पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

विश्वका धेरै भाषाहरू “अभिकर्तात्मक संरचना” खाकाभित्र पर्दछन् भन्ने धारणा कुनै नया होइन विश्वका नव्य भाषाहरूको परम्परा वा आधुनिक भाषा वैज्ञानिक अध्ययनहरूमा यस्ता धेरै भाषाहरू पनि “अधिकर्तात्मक संरचना” भित्र समाहित गरिएका छन् जसमा पूर्णतया पुनर्मूल्यांकनको धारणा पेश गरिएमा त्यति अनौचित्यपूर्ण छ भन्ने ठान्नु पनि हुँदैन । त्यस्ता स्थितिको दृष्टान्तको लागि यी वाक्यलाई प्रस्तुत गर्नु पनि पर्याप्त नै ठहरिने छ, जस्तै: The boys read the book = The book was read by the boys र यी वाक्यबीच आपसमा अन्तरनिहित तीन भिन्नता (कर्ता कर्मबीच प्रभेदनात्मक स्थिति, क्रियाको विरोधात्मक प्रयोग र कर्ता-कर्ताबीच कारकीय सम्बन्ध) ले गर्दा पछिल्लो वाक्यलाई

अभिकर्तात्मक वाक्य भनिएको छ । यसो भन्नुको प्रमुख आधार पछिल्लो वाक्यको पद संगति नै हो भन्ने पनि उल्लेख पाइन्छ ।

अभिकर्तात्मक संरचनाका के कस्ता आधार हुन सक्छन् भन्ने कुरा सर्वमान्य किसिमको नभएसम्म यस्को छरपस्टको स्थिति रहिरहने बलियो सम्भावना छ । तसर्थ, अभिकर्तात्मक संरचना भनेको के हो ? कस्ता प्रकार र विशेषताका वाक्यलाई अभिकर्तात्मक संरचनाका श्रोतजन्य र आधारभूत वाक्य मान्ने ? यी र यस्तै अन्य प्रश्नहरूको सही समाधान नभएसम्म अर्थात् के कस्ता वाक्यलाई अभिकर्तात्मक मान्ने भन्ने आधार स्पष्ट रूपमा तय नभएसम्म यस क्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धानमा विविधता आई नै रहनेछ । तसर्थ, यहाँ पनि यस क्षेत्रमा प्राप्त सामग्री र यस विषयमा यी पंक्तिारमा रहेको अवधारणाका आधारमा केही जिज्ञासाहरू प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएकोछ ।

अभिकर्तात्मक संरचना: केही सैद्धान्तिक पक्ष: अभिकर्तात्मक संरचनाको बारेमा पर्याप्त लेख, टिप्पणी तथा रचनाहरू प्रकाशमा जसरी आएका छन् त्यसैगरी तिनीहरूबीच यस समस्याको बुझाइमा अवधारणात्मक भिन्नताहरू रहकै परिप्रेक्षमा अभिकर्ता (Ergates) शब्दको व्युत्पत्तीय पक्षतिर पनि ध्यान जानु पर्ने देखिन्छ । यस शब्दको उत्पत्ति ग्रिक भाषाबाट भएको हो । थालनीमा यसको मूल रूप Ergates थिया भने यसको तत्कालीन अर्थ “गर्ने व्यक्ति” वा “कर्ता” भन्ने थियो । अर्थात् त्यस्तो किसिमका वाक्यलाई अभिकर्तात्मक वाक्य भनिन्थ्यो जसमा कर्ता वा निस्पादक सामान्य कर्ता वा निस्पादकको तुलनामा विशिष्ट किसिमले सञ्जित हुन्थ्यो । अभिकर्तात्मक (संरचना) बारे एउटा अत्यन्त अधिकारिक परिभाषित शब्दकोशमा यस्तो व्याख्या दिइएको छ - “केही भाषाहरूमा निस्कृय (Passive) क्रिया अन्तर्गत क्रिया (काम, व्यापार) देखाउने कोटिगत रूप, निस्कृय कारक” ।^(२) त्यसैगरी, अर्को शब्दकोशमा^(३) यस आशयको व्याख्या प्रस्तुत गरिएको छ - अभिकर्तात्मक संरचना एक प्रकारको वाक्य व्यवस्था हो, यस प्रकारको वाक्य व्यवस्था भएका भाषाहरू ककेशियन क्षेत्रमा पाइन्छन् र यिनीहरूमा सक्रिय कर्ताकै विशेष तिर्यक कारकीय स्थिति प्रस्तुत भएको हुन्छ, अभिकर्तात्मक वाक्य व्यवस्था भएका भाषाहरूमा कर्मकारक हुँदैन । भारोपेली भाषाहरूमा कर्ताको क्षेत्रमा अभिकर्तात्मक संरचना र नामिक संरचनाको प्रस्तुति कर्म कारकद्वारा हुने पद्धतिले भाषाहरूको विकासमा केही सामान्य भाषा वैज्ञानिक समस्याहरूको निर्व्यौल गर्नमा मद्दत गर्दछ ।

यस्ता आधिकारीक (Authentic) अवधारणा अरू पनि पेश गर्न नसकिने होइनन्, परन्तु यी अवधारणाहरूको प्रस्तुतिबाट मात्र अभिकर्तात्मक संरचनाको समस्या समाधान हुने होइन । त्यसमा प्रायः प्रत्येक अवधारणा एक आपसमा निश्चित वा सारभूत रूपमा समेत भिन्न भएको अनुभूति गर्न सकिन्छ । तसर्थ, अभिकर्तात्मक संरचना भनेको के हो भन्ने थोत्रो व्याख्या गरिरहनु भन्दा यस क्षेत्रमा केही भाषाका रूप-वाक्यात्मक स्थिति राख्नु नै बढी औचित्यपूर्ण ठहरिने छ किनकि प्राप्त सामग्रीकै आधारमा त्यसको सैद्धान्तिक अवधारणा बनाउनु बढीभन्दा बढी व्यवहारिक ठहरिने छ र आधुनिक भाषाहरूका विशेषताहरूको खोजीमा अपनाउनु पर्ने सही विधि पनि यही आगमनात्मक विधि (Inductive Method) हो भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

आधुनिक भारतीय भाषाहरूको वर्गीकरण भारतीय नव्य भाषाहरूको वर्गीकरणमा सर्वप्रथम कदखम चाल्ने विद्वान सम्भवतः ए.एस.आर.होर्नले थिए- उनले भारतीय जनताहरूको बसाइ-सराइ प्रक्रियाबारे केही महत्वपूर्ण विचारहरू प्रस्तुत गरेका थिए । तर प्रत्यक्ष रूपमा भारतीय उपमहादेशको भाषिक स्थितिको स्तरीय तथा आधिकारिक विवेचना गर्ने प्रथम विद्वान जी.एस.ग्रियर्सन नै थिए जसले प्रस्तुत गरेको भारतीय नव्य भाषाहरूको वर्गीकरणमा नै आजसम्मका प्रमुख चर्चाहरू आधारित छन् । ग्रियर्सनद्वारा प्रस्तुत भारतीय नव्य भाषाहरूको वर्गीकरण यस्तो थियो -

अ) बाह्य शाखा आ) मध्य शाखा इ) अभ्यन्तर शाखा

क) उत्तर-पश्चिमी समुदाय

१. लहन्दा अथवा पश्चिमी पंजाबी २. सिन्धी

ख) दक्षिणी समुदाय

३. मराठी

ग) पूर्वीय समुदाय

४. उडिया

५. बिहारी

६. बंगाली

७. असमिया

घ) मध्य समुदाय

८. पूर्वीय हिन्दी

ड) केन्द्रीय समुदाय

९. पश्चिमी हिन्दी

१०. पंजाबी

११. गुजराती

१२. भिली

१३. खण्डशी

१४. राजस्थानी

च) पाहाडी समुदाय

१५. पूर्वीय पाहाडी (नेपाली)

१६. केन्द्रीय पाहाडी

१७. पश्चिमी पाहाडी

ग्रियर्सनले आफ्नो प्रथम वर्गीकरणलाई सामान्य हेरफेर गरी अर्को वर्गीकरण पनि प्रस्तुत गरेका थिए, जुन निम्नानुसारको छ -

अ) मध्यदेशीय : पश्चिमी हिन्दी ।

आ) अभ्यन्तरः पंजाबी, राजस्थानी, गुजराती, पूर्वी हिन्दी र पाहाडी भाषाहरू ।

ई) बाह्यः लहन्दा, सिन्धी, मराठी, उडिया, असमिया, बंगाली र बिहारी भाषाहरू ।

ग्रियर्सनबाट भिन्न प्रकारको वर्गीकरण प्रा. सुनीति कुमार चटर्जीएको कृतिमा^(४) पाउन सकिन्छ; जस्तै:

१. उत्तरी समूह

क) सिन्धी

ख) लहन्दा

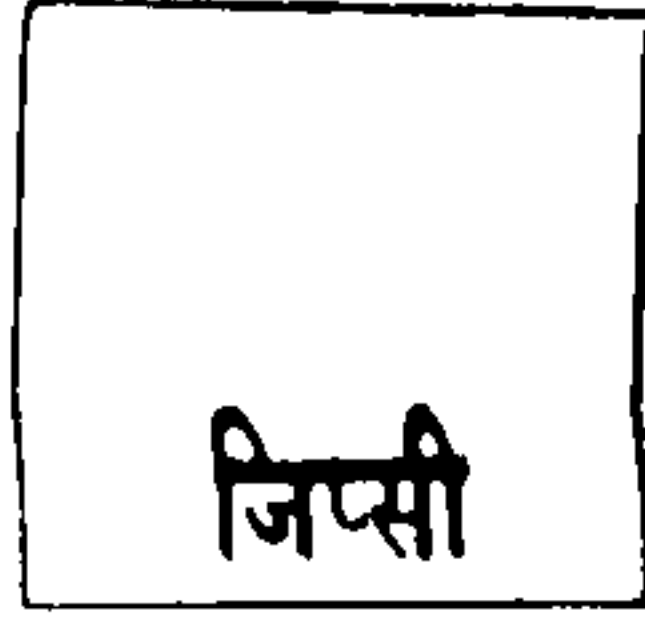
- ग) पूर्वीय पंजाबी
 २. पश्चिमी समूह
 घं) गुजराती (भिली र खण्डेशी सहित)
 ड) राजस्थानी
 ३. केन्द्रीय समूह
 चं) पश्चिमी हिन्दी
 ४. पूर्वीय समूह
 अ) पूर्वीय हिन्दी
 आ) मागधी भाषाका सन्ततीको उप समूह
 ज) बिहारी
 झ) उडिया
 ञ) बंगाली
 ट) असमिया
 ५. दक्षिणी समूह
 ठ) मराठी

यसपछि पनि आधुनिक आर्य भाषाहरूको वर्गीकरणमा धेरै अवधारणाहरू प्रकाशमा आइसकेका छन् जसमध्येमा डा. चूडामणि बन्धु प्रस्तुत वर्गीकरण पनि ध्यानयोग्य ठहर्दछ ।^(५) विस्तार भयर उक्त पुस्तकको सर्वसुलभतालाई दृष्टिगत गरी यो वर्गीकरण यहाँ समावेश गरिएको छैन ।

प्रसिद्ध सोभियत प्राच्य भाषाविद् डा. जी.ए. जोग्रफको नवीनतम् वर्गीकरणलाई भने यहाँ प्रस्तुत गर्नु औचित्यपूर्ण ठहरिने छ । यो वर्गीकरण नव्य भारतीय भाषाहरूको संरचनात्मक तथा आकृतिमूलक विश्लेषणको निचोडस्वरूप लेखकको कृतिको^(६) अन्त्यमा दिइएको छ । र, यसलाई लेखकले आफ्नो क्षेत्रमा सम्पन्न गरेको अत्यन्त गहन खोजको प्रतिफलको रूपमा प्रस्तुत गरेको अनुभूति पनि गर्न सकिन्छ ।

डा. श्री जोग्रफ प्रस्तुत नव्य भारतीय (उत्तरभारतीय) भाषाहरूको वर्गीकरण:

उत्तरभारतीय	(नव्य) भारतीय	भाषाहरू	
१. ("पश्चात्य")	प्रकार	२. ("पूर्वीय")	प्रकार
पश्चात्य	केन्द्रीय	संक्रमण	पूर्वीय
सिन्धी (लहन्दा)	पंजाबी	हिन्दीका पूर्वीय	उडिया
कोनकणी	हिन्दी (पश्चात्य	भाषिकाहरू	बंगाली
मराठी	भाषिका सहित)	बिहारका भाषाहरू	असमिया
	राजस्थानी (पहाडी)	नेपाली	
	गुजराती		

वास्तवमा यी भाषिक वर्गीकरणहरू हास्रो विश्लेषण-विषयसंग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित छैनन्, परन्तु यस वर्गीकरणले पाठकहरूलाई भारतीय उपमहादेशको भाषिक स्थिति र त्यसको वितरणबारे सामान्य जानकारी प्राप्त हुने र तल विश्लेषणार्थ प्रस्तुत गरिने केही भाषाहरूबीच अन्तरसम्बन्ध के कस्तो प्रकारको छ भन्ने सामान्य सूचना लिन समेत पाठकवर्गलाई सजिलो हुने आशाले मात्र यी वर्गीकरणहरू प्रस्तुत गरिएको हुन् । तर पाठकवर्गप्रति यसबाट कुनै प्रतिकूल असर पर्न गएमा अग्रिम क्षमा याचना छ ।

अभिकर्तात्मक संरचना: प्रतिनिधि भाषाका दृष्टान्तमूलक रूप-वाक्य

विशेषताका आधारमा: अभिकर्तात्मक संरचनाका आधारभूत विशेषतामध्येको एक मान्न सकिने नामकारक अभिकर्तात्मक कारककै न्यूनतम उपस्थितिको आधारमा पनि अभिकर्तात्मक वाक्यहरू पाउन सकिने र तिनमा विभिन्न विद्वानद्वारा अभिकर्तात्मक संरचनाको विद्यमानताप्रति गरिएको जीकिरमा पनि आधारित रहेर त्यस्ता संरचना भएका भाषाहरूको कुल संख्या र तिनको नामावली तथा प्रत्ययात्मक सूचकबारे दृश्यात्मक जानकारी प्रदान गर्न तलको तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

नव्य भारतीय भाषा र तिनका (अभि) कर्ता सूचक प्रत्ययहरू

भाषिक समूह	(अभि) कर्ता सूचक प्रत्यय	भाषिक समूह	(अभि) कर्ता सूचक प्रत्यय
अ. हिन्दी	-n ē	इ. मराठी	ए.ब. -ñe
१. सा. हिन्दी (र उर्दू)	-n ē	ब.ब.	-ni
२. ब्रज	-n ē	इ. सिन्धी	- ∅
३. कनौजी ...	-n ē	उ गुजराती	- e
४. बुन्देली...	ñe/náio	१. भिलो...	-e/-ē
आ. पंजाबी	-ne	ऊ असमिया	-e
१. लहन्दा	- sun	ए. नेपाली ...	-le

स्पष्टीकरण यस तालिकामा प्रस्तुत वर्गीकरण सम्बन्धित भाषाहरूबीच विद्यमान भाषा र भाषिकाको सम्बन्ध आधारित रहेको छ । यसो गर्नुको प्रमुख उद्देश्य ती भाषा/भाषिकामा रहेको अभिकर्तात्मक संरचनाको क्षेत्रलाई समष्टिगत विश्लेषण गर्नु हो ।

आधुनिक नव्य भारतीय भाषाका तथ्यबारे विश्लेषण गर्दा “अभिकर्तात्मक किसिमका संरचना” (Ergative - typed Construction) बारे पनि स्मरण गर्नु पर्दछ-यस किसिमका वाक्य र वास्तविक अभिकर्तात्मक संरचना बीच निश्चित समिप्यता रहे तापनि केहि निश्चित भिन्नताहरू पहिल्याउन असम्भव छैन । अर्थात यस क्षेत्रका विज्ञहरूद्वारा सर्वस्वीकार्य आधारको रूपमा अभिकर्तात्मक संरचनाको

लागि अनिवार्य तत्व (कर्तृवाच्यका वाक्यहरूमा पाइने कर्मणी पदसंगतिको स्थिति) को विचलनले नै अभिकर्तात्मक किसिमको संरचना छुट्याउनु पर्ने स्थिति यहाँ उपज भएको हो । यो पक्ष वा यस बाहेक अन्य विचलनका विशेषताहरू अरू विश्लेषणका आधारमा थप प्रस्टिदै जाने आशा पनि यहाँ गरिएको छ ।

अब यस क्षेत्रका नव्य भारतीय भाषाहरूमा अभिकर्तात्मक संरचनाको स्थिति के कस्तो रहेछ भन्ने कुरा भाषागत रूपमा विश्लेषण शुरू गरिन्छ ।

१. आधुनिक भारतीय भाषामध्ये बंगाली, वा उडिया, अबधी तथा सिंहली आदि भाषाहरूमा अभिकर्तात्मक संरचनाको छनकसम्म पनि पाइदैन । यस्तो किसिमको संरचना कोनकणी र पाहाडीया भाषाहरूमा पनि छैन । यिनीहरूमा नेपाली भाषाको स्थिति केही भिन्न छ जसबारे लेखककै कृति^(७) मा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । यहाँ यति भन्न सकिन्छ कि नेपाली भाषाको अभिकर्तात्मक-किसिमको संरचना अन्य सामान प्रकृतिका भाषाहरूबाट भिन्न छ । तर यहाँ एउटा उल्लेखनयोग्य पक्ष के छ भने जसरी प्राचीन बंगालीमा अभिकर्तात्मक संरचनाका अवशेषहरू फेला परेको दावी छ^(४) त्यसै गरी प्राचीन नेपालीमा पनि समान प्रकृतिका विशेषताहरू प्राप्त हुन सकेका छन् ।^(५)
२. असमिया भाषाबारे अभिकर्तात्मक संरचनाविद्हरूबीच मतान्तर छन्^(९) । एक पक्षको धारणा के छ भने असमिया भाषामा पाइने (अभि) कर्तात्मक स्थिति कर्ताकै तिर्यक रूप मात्र हो जसमा अर्को पक्षको धारणा केही भिन्न छ - यस पक्षको विचारमा असमियामा पाइने कर्ताकारकको तिर्यक रूप त्यसैको सरल रूपबाट निश्चित रूपमा भिन्न छ । असमियाका निम्न उदाहरणले यस विवादको स्थिति बोध गर्न निश्चित मद्दत गर्न सक्तछ; जस्तै:

क. para "केटा"	ख. para
nigini "मुसा"	nigini
manuh "मान्छे"	manuhe
ग. Raghbe dibārā astra	"राघवले दिएको अस्त्र"
	(राघवद्वारा दिइएको अस्त्र)

असमिया भाषामा पाइने दुई किसिमका नामकारकीय अभिव्यक्तिको मुख्य विशेषता के हो भने एउटा (सरल) वास्तविक कर्ताकारकवाचक रूपमा रहेको हुन्छ तर अर्को (i.e. अ.प्र. भएको) चाहिँ रूपात्मक प्रस्तुतिमा तिर्यक कारकीय रूपमा रहेर करण कारकीय भूमिकामा बढी निकट रहेको पाइन्छ । वास्तवमा असमिया भाषाको यो विशेषता नयाँ हो र यस प्रकारको प्रयोग १९ औं शताब्दीबाट मात्र हुने गरेको पाइन्छ । हाम्रो विचारमा पनि असमिया भाषामा पाइने कर्ताकारकको तिर्यक रूप (प्र. -e) नै अभिकर्तात्मक संरचनाको आधारभूत पक्ष होइन, यसको वाक्यगत प्रस्तुतिका आधारमा मात्र पहिचान गरिनु पर्दछ जुन (-e) यसको पक्षमा दरिलो प्रमाण हुन सक्तैन ।

३. क. आधुनिक भारतीय भाषाहरूमध्ये अभिकर्तात्मक संरचनाको क्षेत्रमा निम्क दृश्यमूलक भाषाको रूपमा हिन्दी तथा पंजाबी भाषा रहेका देखिन्छन् । यी भाषामा पाइने अभिकर्तात्मक संरचनालाई निम्नानुसारको सूत्रमा आबद्ध गर्न सकिन्छ; जस्तै :

क	क१	क्रिप
अभिकर्ता	ना- कर्म	
अर्थात:		

क: कर्ता (i.e. अभिकर्ता, निश्पादक)

क१: कर्म

क्रिप: क्रियापद (सकर्मक तथा पूर्ण भूतकालीन)

: पद संगति

यस सूत्रात्मक अभिव्यक्तिलाई निम्न दृष्टान्तहरूद्वारा अरु प्रष्ट्याउन सकिन्छ; जस्तै:

हिन्दी: Larke ne nārāngi Khāi
Larke ne nārāngiā Khāi
Larkō ne nārāngi Khāi

पंजाबी: Munde ne nārāngi khādi
Munde ne nārāngi Khādiā
Mundiane nārāngi Khādi

यी दृष्टान्तहरूका आधारमा के कुरा पहिल्याउन सकिन्छ भने विश्लेष्य यी दुबै भाषामा नामकारक र अभिकर्तात्मक कारकबीच विरोधात्मक सम्बन्ध छ, अभिकर्तात्मक कारक र करणकारक बीच विपक्षात्मक स्थिति छ, निर्जीव नामको स्थितिमा यहाँ कर्मकारक बोधन गर्ने विशिष्ट रूप छैन, सकर्मक क्रिया कर्तृवाच्यात्मक छ तथा सकर्मक क्रियाका पुरुष वाचक रूपको अन्वय कर्मसंग मात्र छ र यहाँ प्रस्तुत भएको क्रियापदको व्युत्पत्तीय सम्बन्ध भूत कृदन्तीय रूपको अपूर्ण स्थितिसंगै नै छ ।

- ख. हिन्दी भाषाको तुलनामा पंजाबी भाषाका केही विशेषताहरू देख्न सकिन्छ - ती मध्येमा प्रमुख विशेषता के हो भने अभिकर्तात्मक संरचना सूचक -ne केही स्थितिमा प्रयोग नहुन पनि सक्दछ । यस प्रकारको स्थिति व्यक्तिवाचक सर्वनामहरूसंग बढी सम्बन्धित रहेको देख्न सकिन्छ । यस स्थितिमा वर्तमान नेपाली र पंजाबीबीच निश्चित सामिप्यता पाउन सम्भव छ । वास्तविक कुरा के भने पंजाबीमा व्यक्तिवाचक सर्वनाम कर्ताभएका वाक्यहरूमध्ये तृतीय पुरुषमा योगात्मक प्रत्यय -ne को उपस्थिति अनिवार्य नै ठानिए पनि त्यसैको प्रथम र द्वितीय पुरुषमा वैकल्पिक प्रयोग (वा शून्य प्रयोग) हुने स्थिति मानक नै ठानिन्छ, जस्तै:

- क. māe ne kahā
 ख. Ham ne kahā
 ग. Tum ne kahā
 घ. usne kahā
 ङ. Unhō ne kahā

यी दृष्टान्तका आधारमा के जीकिर गर्न सकिन्छ भने पंजाबी भाषाको तुलनामा हिन्दी भाषाको अभिकर्तात्मक संरचना बढी कठोर र क्रमबद्ध छ ।

ग. माथि उल्लिखित विशेषताका अतिरिक्त पाश्चात्य हिन्दी र पूर्वीय पंजाबी भाषाहरूमा केही अन्य विशेषताहरू पनि पाइन्छन् । तिनीहरूमध्ये एउटा विशेषता सजीव कर्ममा प्रत्ययको योगबाट श्रुजित स्थितिसँग सम्बन्धित छ :

हिन्दी: Ek aurate ne tumko bulāyā
 पंजाबी: Ik aorat ne tae nū bulāiā

यसै सन्दर्भको दोश्रो विशेषता वाक्यमा तार्किक कर्म नै प्रस्तुत नभएको स्थितिसँग सम्बन्धित छ, जस्तै:

हिन्दी: Ek aurate ne tumko bulāyā
 पंजाबी: Ik aorat ne tae bulāiā

यी दुवै स्थितिमा क्रियाका रूप पु.लि., ए.व. छन् र यहाँ अभिकर्तात्मक संरचनामा कर्मणी पदसंगतिको नियम पनि लागू भएको छैन । त्यसैले पूर्व उल्लिखित धारणाकै आधारमा यी संरचनालाई मात्र अभिकर्तात्मक-किसिमको संरचना भन्न सकिन्छ ।

घ. हिन्दी र पंजाबी भाषामा केही यस्ता क्रियाहरू पनि छन् जुनका प्रस्तुति विशिष्ट प्रकारका छन् - एउटै क्रिया अर्थगत रूपमा सकर्मक वा अकर्मक क्रियाको रूपमा वाक्यमा प्रस्तुत हुन सक्दछ । र, वास्तवमा यो आंशिक रूपमा केही क्रियामा अवशिष्ट प्रवृत्ति हो भने सोही सन्दर्भमा संरचनाकै विशेषता पनि हो । जस्तै: (हि.) १. Bhaṛnā, Chānā, २) Lānā, Bhulnā ३. Samajhnā, Jannā/ यिनीहरूमध्ये नं. १ का क्रियाहरू सकर्मक वा अकर्मक दुवै हैसियतमा प्रयोग हुन सक्दछन् भने नं. २ का क्रियाहरू सकर्मक भएतापनि संरचना -ne विना पनि प्रयोग हुन सक्दछन् र नं. ३ का क्रिया प्रयोग भएका वाक्यहरूमा -ne को प्रयोग वैकल्पिक देखिन्छ;

जस्तै: Vidyārthī ne Samjha वा Vidyārthī Samjhā

यस्ता स्थितिले के पहिचान गर्ने आधार दिन्छन् भने हिन्दी वा पंजाबीमा सकर्मक वा अकर्मकको परिभाषा स्मात्मक आधारमा हुनु पर्दछ । भाषामा सकर्मक वा अकर्मक क्रिया छुट्याउने

सिन्धीमा आजभन्दा ८० वर्ष पहिले ए. हेमराज पाण्डे स्थापित प्रमुख आधार आज पनि

नेपालीमा मात्र नभई अन्य आधुनिक भारतीय भाषाहरूमा पनि उत्तिकै सामायिक ठहरिएको यहाँ स्मरणयोग्य ठहर्दछ ।^(१०) यहाँ स्पष्ट रूपमा के उल्लेख गर्नु पर्दछ भने भारतीय नव्य भाषामा त्यस्ता क्रियालाई मात्र सकर्मक क्रियापद मान्नु पर्छ जसले वाक्यमा आफ्नो प्रस्तुतिको साथमा कर्तालाई पनि अभिकर्तात्मक रूपमा राख्न सक्दछ ।

३. क. सिन्धीमा पनि अभिकर्तात्मक संरचना छ । तर यस भाषामा यो (अभिकर्तात्मक संरचना) सकर्मक क्रियाको पूर्ण पक्षीय काल अभिव्यक्त गर्ने एकमात्र वाक्य रचनात्मक विधि होइन । सिन्धीमा यस संरचनाको विशेषता के हो भने तार्किक कर्ता प्रस्तुत गर्ने पद प्रत्ययविना तिर्यक रूपमा रहन्छ, यसरी यो कर्ता करण कारकीय र अन्य सबै कारकहरूको विरोधमा हुन्छ । यस अन्तर्गत प्रत्यक्ष कर्म व्यक्त गर्ने पद या त प्रत्ययविनाको कर्ता-कर्मकारकीय स्थितिमा हुन्छ या त कर्म-संप्रदान (प्रत्यय *khe*) कारकीय रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ । यस्तो हुनुमा मुख्यतया कर्मको सजीवता-निर्जीवताको विशेषता निर्णायक भएको पाइन्छ । यस्तो अजीवको विशेषतायुक्त वाक्यलाई अभिकर्तात्मक वा “तटस्थ” मान्ने गरिएको छ, जस्तै:

१. *Muhiku khato dino* “मैले एउटा किताब दिएँ”
२. *Chokarane bā kāhaniyū bydhāyū* “केटाकेटीहरूले दुइवटा कथा भने” (अ.सं)
३. *Mū chokiriā-khetnāro* “मैले केटीलाई पिटें”

(“तटस्थ” सं.)

यस प्रकार, यी दृष्टान्तहरूबाट निम्नानुसार सूत्रात्मक रेखा निर्माण गर्न सकिन्छ :-

क)	क	क १	क्रि.प.
	अभिक (तिर्यक)	ना-कर्म	सक
२)	क	क१	क्रि.प.
	अभिक (तिर्यक)	(सं.-कर्म)	सक

- ख. यी स्थितिमा अलावा सिन्धी भाषामा संयुक्त योगात्मक रूप पनि प्रयोग हुन सक्दछ; जस्तै: *Māriosūe* “हामीले उसलाई पिट्यौ” *Mārisūe* हामीले उनलाई पिट्यौ । यी उदाहरणहरूले के कुरा प्रमाणित गरेका छन् भने सिन्धीमा कर्ता र कर्मका सूचकहरू क्रियापदमा नै गाँसिन सक्दछन् । यस्तो स्थिति सामान्यतया व्यक्तिबाचक सर्वनामद्वारा कर्ता र कर्म अभिव्यक्त भएको स्थानमा अवलोकन गर्न सकिन्छ । सिन्धी भाषाको अर्को विशेषता के हो भने यी योगात्मक रूपहरू भूतकालमा मात्र नभई वर्तमान वा भविष्यत् कालमा पनि उत्तिकै प्रयोग हुन सक्दछन् ।

४. क. गुजराती र मराठी भाषामा पनि अभिकर्तात्मक संरचनाको भेद पाउन सकिन्छ - यहाँका अभिकर्तात्मक संरचनाहरू करण कारकीय रूपहरूसँग सामिप्य छन् । परन्तु, गुजराती भाषाको अभिकर्तात्मक संरचनाको एउटा विशेषता के हो भने कर्मकारकीय पदको उपस्थितिमा संरचनाको त्रियापद सदा नै त्यसैसँग अन्वयित हुन्छ । त्यसैले गुजरातीमा अभिकर्तात्मक संरचनाका निम्न भेदहरू छुट्याउन सकिन्छ :

अ. क्रियापदको कर्मणी पद संगती; जस्तै:

१. Temne (navābshahebni) Salām Kari
“उनीहरूले (नवाब साहेब) लाई सलाम गरे”

२. Sāhebe Potānū Bhāsanpūri Karyū
“साहेबले आफ्नो भाषण पूरा गरे”

आ. क्रियाको तटस्थ अन्वय; जस्तै:
Teṇe Kahyū “उसले भन्यो”

ख. मराठी भाषामा पनि कर्मणी पद संगती सम्भव देखिन्छ; परन्तु यस्तो हुन प्रत्यक्ष कर्म सदा सरल रूपमा रहनु पर्दछ; जस्तै:

१. Tyāñē Ek Khurchi Dili “उसले एउटा कुर्सी दियो”

२. Tyāñē Don Khurcyā Dilyā “उसले दुईटा कुर्सी दियो”

३. Tyāñē Uttar Kelē “उसले उत्तर गन्यो”

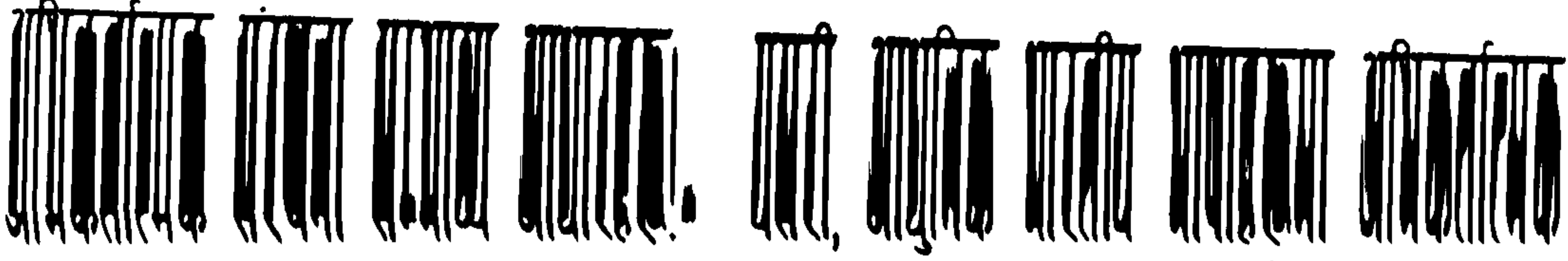
मराठी भाषामा पनि “तटस्थ” संरचना फेला पर्दछ; जस्तै:

१. Tyāñē Malā Vicārlē “उसले मलाई सोध्यो”

२. Tyāñē Vicārlē “उसले सोध्यो”

यी उदाहरणहरूबाट के कुरा थाहा पाउन सकिन्छ भने मराठी भाषामा प्रत्यक्ष कर्म अभिव्यक्त गर्ने पदमा -la,-na,-s जोडिएको छ वा सो पदको पूर्णतया अनुपस्थिति छ भने त्यस्तो संरचनालाई “तटस्थ” संरचना भनिन्छ ।

यिनका अलावा मराठी भाषामा पनि संप्रदान-कर्म कारकीय स्थितिमा कर्मणी अन्वय (जस्तै: Tyāñē Āplyā Mulgās Sālet Pathavilā “उसले आफ्नो छोरोलाई पाठशाला पठायो”) सम्भव भएको देख्न पाइन्छ भने अभिकर्तात्मक संरचनाका कर्ता प्रथम र द्वितीय पुरुषका सर्वनामद्वारा प्रस्तुत गरिएका छन् भने पनि तिनीहरूको रूपमा कुनै परिवर्तन देखिदैन; जस्तै: Mī ālā “म आएँ”, Mī tyāla ek Rupayā Dilā “मैले उसलाई एक रूपियाँ दिएँ” ।

संरचनाको वास्तविक स्थिति सोदाहरण प्रस्तुत गरिसकेपछि एउटा ध्यान दिनु पर्ने कुरा के छ भने वास्तवमा के हिन्दीदेखि नेपालीसम्मका सम्पूर्ण विशेषता (प्रत्ययको प्रयोग, कारकीय विपक्ष? अन्वयको स्थिति) अभिकर्तात्मक संरचना भित्रैका अवयव हुन त ? अर्थात् नेपालीमा पाइने “अभिकर्तात्मक कारकीय स्थिति” र हिन्दी वा सिन्धीमा पाइने विभिन्न लक्षणहरू समान प्रकृतिका हुन त ? साँच्चै भन्ने हो भने निश्चयनै यहाँ व्यापक भिन्नताहरू छन्” त्यसैले प्रस्तुत सामग्रीमा नै आधारित रहेर अभिकर्तात्मक संरचनाका सिद्धान्तको खोजी गरिनु पर्दछ र सोहि आधारमा मात्र भाषागत रूपमा अभिकर्तात्मक संरचना बारे ठोस राय प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

विश्लेषणार्थ प्रस्तुत सामग्रीका आधारमा अभिकर्तात्मक संरचनाका निम्न आधार (Criteria) प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:-

१. कुनै पनि भाषाको कारकीय व्यवस्थामा अभिकर्तात्मक र नामकारकीय स्थिति बीच विरोधात्मक सम्बन्ध हुनुपर्दछ । अर्थात् नामकारक सामान्यतः सरल रूपमा हुन्छ भने अभिकर्तात्मक कारक सदा नै तिर्यक रूपमा हुनु जरूरी छ ।
२. अभिकर्तात्मक कारक र अन्य तिर्यक कारकहरूबीच पनि विरोधात्मक सम्बन्ध हुनुपर्दछ - अभिकर्तात्मक कारकीय रूप वाक्यमा कर्ता (तार्किक कर्ता) को रूपमा प्रस्तुत हुन सक्दछ भने अन्य कारकहरू सो भूमिकाबाट पूर्णतया वञ्चित भएका हुन्छन् ।
३. प्रत्यक्ष कर्म अभिव्यक्त गर्ने कर्मकारकको स्वतन्त्र रूप हुनु हुँदैन । अर्थात् कर्मकारकीय रूप र नाम कारकीय रूपबीच विपक्षात्मक स्थिति रहनु हुँदैन । कर्ता कारकीय स्थितिमा प्रयोग हुन सक्ने पदले नै कर्मको भूमिकामा पनि प्रस्तुत हुन सक्नु पर्दछ ।
४. वाक्यमा सकर्मक क्रिया हुनु पर्दछ - सकर्मक क्रियाविना कुनै पनि भाषामा अभिकर्तात्मक संरचनाको उपस्थिति सम्भव छैन ।
५. अभिकर्तात्मक कर्म र क्रियापदबीच अन्वय हुनु पर्दछ । अर्थात् कुनै पनि वाक्य-संरचनालाई अभिकर्तात्मक ठान्नको लागि त्यस वाक्यमा भएका कर्ता र क्रियापदबीच पदसंगति नभई कर्म र क्रियापदबीच पदसंगति हुनु अति जरूरी छ । साथै अभिकर्तात्मक संरचनामा प्रयुक्त क्रियापदको व्युत्पत्तीय सम्बन्ध भूतकालीन कृदन्तसंग हुनु पनि उत्तिकै जरूरी छ अन्यथा अर्थमा भिन्नता आउन सक्ने देखिन्छ ।

यो सिद्धान्तको कसीमा हेर्दा (थोरै विचलनका साथ) हिन्दी, पंजाबी, सिन्धी भाषाहरू अभिकर्तात्मक संरचनाका सबै आधार लागू भएका भाषाका रूपमा लिइनु पर्ने देखिन्छ भने गुजराती, मराठीमा पनि सोको स्थिति दरिलो छ । परन्तु नेपाली, असमिया जस्ता भाषामा भने यो आधार निर्बल नै प्रतीत हुन्छ ।

सन्दर्भ र सहायक ग्रन्थहरू

1. W.K. Mathews, (1953), The Ergative Construction in Modern Indo-Aryan. *Lingua*, III, 4, PP 391-406.
2. O.S. Okhmanova, (1965), *Slovar Lingvisticheskikh Terminov* (Dictionary of Linguistic Terms).
3. I. Roczentel And Others, (1979), *Spravochnk Lingvisticheskikh Terminov* (Handbook of Linguistic Terms)
4. S.K. Chatterji, (1926), *The Origin and Development of the Bengali Language* Calcutta.
5. डा. चूडामणि बन्धु, (२०३६ वि.सं), नेपाली भाषाको उत्पत्ति, सा.प्र. काठमाण्डौ ।
6. A.G. Zograh, (1976), *Morphological structure of New Indo-aryan Languages*.
7. डा. बलराम अर्याल; (२०४५ वि.सं), अभिकर्तात्मक संरचना र यसको स्थिति "साहित्यिक शृंखला, वर्ष १, अंक ३ ।
8. _____, (२०४६), नेपाली भाषाको ऐतिहासिक व्याकरणका सामग्रीहरू । ने.रा.प्र.प. मा प्रस्तुत शोधपत्र ।
9. T. Elizarenkova, (1967), *Ergativnaya Konstruktsia Novoindiiskikh Jazykiov*. (Ergative Sentences in New Indian Languages) *Ergativnaya constructial L*.
10. V.D. Babakaev, (1980), *Otcherki Norpholosicheskoi Structuri Assamskogo Hjazyka* (Morphological Structure of Assamese Language. A Sketch) "Nauka".
11. पं. हेमराज, (१९६९), "चन्द्रिका" गोरखा भाषा व्याकरण प्र.प्र. ।
12. G.A. Grienson, (1926), *Linguistic Survey of India* IX 1, IX 4.
13. A.F.R. Hoernle, (1880), *A Comparative Grammer of the Gaudain Languages with Special refernce to Eastern Hindi*, London.
14. डा. जाल्मन दिमसित्स, (१९८३), हिन्दी व्याकरण, मास्को ।

15. H.S. Gill and Others (1962) A Reference Grammer of Punjabi, Hartford.
Connecticut Jazyk Punjabi.
16. N.O. Tolstaya, (1960), Jazyk Punjabi.
17. L.V. Savelyeva, (1965), Jazyk Gujarati.
18. T.E. K atenina, (1963), Jazyk Marathi.
19. R.P. Egorova, (1966), Jazyk Sindhi.
20. T. Bailey, (1904), Punjabi Grammer.